

De Volkenbondcarrière van
ontdekkingsreiziger Fridtjof Nansen

Vluchtelingen in de jaren '20

De Noor Fridtjof Nansen was een beroemde ontdekkingsreiziger en onderzoeker. Maar hij kreeg in 1922 de Nobelprijs voor iets anders: zijn vluchtelingenwerk in dienst van de Volkenbond. Er kwam zelfs een Nansenpaspoort voor statelozen. Zou dit wat zijn voor de vluchtelingen die we nu in Europa hebben? **Ivo van de Wijdeven** buigt zich erover.

Op 19 december 1922 beklom een rijzige gestalte het spreekgestoelte in het auditorium van de Universiteit van Oslo. Met zijn priemende blauwe ogen en zijn martiale witte borstelsnor hield hij een

vurig pleidooi voor de drie jaar eerder opgerichte Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties. Alleen internationale samenwerking kon volgens hem oorlog, hongersnood en armoede in Europa voorkomen. De spreker was Fridtjof Nansen en hij hield zijn betoog

ter ere van de toekenning van de Nobelprijs voor de Vrede. Hij ontving hem omdat hij zich had ingezet voor het lenigen van een hongersnood in Rusland en de coördinatie van de terugkeer van ontheemden en krijgsgevangenen na de Eerste Wereldoorlog.

Moeder met kinderen voor lompenonderkomen, en een stervende vluchtelingenfamilie aan de oevers van de Wolga. Foto's genomen tijdens Fridtjof Nansens onderzoek naar de hongersnood in Rusland in 1921. Zijn portret is ook uit die tijd. Nationale Bibliotheek Noorwegen.

Tijdgenoten beschreven Nansen als een gezaghebbende persoonlijkheid met een magnetische uitstraling. Alles wat de Noor aanraakte, veranderde in goud. Hij was eind 19de eeuw wereldberoemd geworden als ontdekkingsreiziger in het Noordpoolgebied en vooral zijn oceanografische ontdekkingen bleken baanbrekend (zie kader op p. 46). Door zijn pionierswerk was Noorwegen stevig op de kaart gezet. Sinds 1814 vormde het land een Unie met Zweden, maar de roep om onafhankelijkheid was steeds sterker geworden. Nansen, dé nationale Noorse held, was een vurig pleitbezorger van Noorse onafhankelijkheid; hij deed dit vooral door ingezonden brieven in de gezaghebbende Britse krant *The Times*. In 1905 werd Noorwegen inderdaad een zelfstandig koninkrijk en Nansen kreeg vanwege zijn grote internationale aanzien de post van ambassadeur in Londen. In die hoedanigheid slaagde hij erin om alle Europese grootmachten te bewegen tot het tekenen van een verdrag dat de territoriale integriteit van Noorwegen garandeerde. Nansen achtte zijn taak voltooid en keerde in 1907 alweer terug

naar Noorwegen. Hij werd bijzonder hoogleraar zoölogie en oceanografie in het inmiddels tot Oslo omgedoopte Christiania, de kersverse hoofdstad.

Nansen als neutrale tussenpersoon

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin Noorwegen neutraal bleef, reisde Nansen in opdracht van de Noorse regering naar Washington om voedselhulp voor zijn land te bewerkstelligen. Van daaruit ging het na de oorlog in één moeite door naar de vredesbesprekingen in

land, leek daarom het ideale boegbeeld voor de in 1919 opgerichte Volkenbond. Hij werd in de lente van 1920 gevraagd om zich te ontfemen over het lot van ongeveer 250.000 Europese krijgsgevangenen die in Rusland verzeild waren geraakt en 200.000 Russische krijgsgevangenen die nog in Duitsland verbleven. De Russische Burgeroorlog (1917-1922) woedde op dat moment nog in alle hevigheid en de grootmachten hadden nog geen diplomatieke betrekkingen aangeknoopt met de bolsjewieken,

Het viel op dat de naam 'Nansen' vele deuren opende. Hij leek daarom in 1919 het ideale boegbeeld voor de nieuwe Volkenbond

Parijs, waar hij officieel als Noors waarnemer optrad en achter de schermen lobbyde voor de rechten van kleine landen. Het viel de Amerikaanse en Britse delegaties op dat de naam 'Nansen' nog steeds vele deuren opende. Nansen, ook nog eens afkomstig uit een neutraal

de nieuwe Russische machthebbers; sterker, ze steunden hun tsaristische tegenstanders. Ook de Volkenbond zat in een lastig parket, want Duitsland en Rusland waren nog geen lid. Nansen was voor alle partijen aanvaardbaar als neutrale

Ontdekkingsreiziger Fridtjof Nansen (1861-1930)

Van jongs af aan was Nansen, zoon van een vrome advocaat en een dame van adellijke komaf, een rusteloze ziel. Vanaf zijn tweede levensjaar stond hij op ski's en dat bleef hij zijn hele jeugd doen. Wedstrijden of lange trektochten door Noorwegen kwamen voor hem op de eerste plaats. Nansen werd twaalf keer Noors kampioen crosscountry skiën, maar blonk ook uit op school en de universiteit. Hij studeerde zoölogie in Bergen en Christiania (het latere Oslo). Op een studiereis aan boord van een schip dat op zeehonden jaagde (in zijn dagboek vermeldde hij eens trots dat hij er 200 had geschoten), raakte hij gefascineerd door het poolijs en de Golfstroom. Wetenschappelijke expedities naar het Noordpoolgebied werden zijn nieuwe levensdoel en in 1888 was hij de eerste die met een team op ski's in barre omstandigheden Groenland doorkruiste. Van 1893 tot 1896 voer hij tussen de ijsschotsen in de Noordelijke IJsee in het speciaal voor dat doel gebouwde houten schip Fram (Voorwaarts). Toen het duidelijk was dat het met de Fram niet zou lukken, deed hij samen met een van zijn bemanningsleden een poging om op ski's de Noordpool te bereiken. Ze wisten 86° noorderbreedte te bereiken, zo noordelijk waren mensen tot dan toe niet geweest, maar ze overleefden de negen maanden durende tocht ternauwernood.

Beroemde womanizer

Toen Nansen in 1896 terugkeerde in Noorwegen, was zijn roem hem vooruitgesnel. Hij werd als een held onthaald. De hoogblonde ontdekkingsreiziger met de felle glinstering in zijn ogen was een graag geziene gast in de Europese *high society*, in het bijzonder in Londen. Hoewel *womanizer* Nansen maar wat graag inging op de avances van Britse dames, keerde hij toch rap terug naar zijn schrijftafel in Christiania om de onderzoeksresultaten van zijn reis met de Fram te verwerken. Andere poolreizigers, zoals zijn landgenoot Roald Amundsen en de Brit Robert Scott, maakten dankbaar gebruik van zijn bevindingen én uitvindingen. Amundsen mocht zelfs de Fram gebruiken voor een succesvolle expeditie naar de Zuidpool (1910-1912). De zogeheten Nansenfles wordt ook nu nog gebruikt voor het nemen van watermonsters.

Ijdelheid en eerzucht waren minder gelukkige karaktertrekken. Het bleef Nansen steken dat hij er niet in was geslaagd om de Noordpool te bereiken. Toch kwam hij nooit meer verder dan het plannen van nieuwe expedities. In 1900 werd Nansens record gebroken en in 1926 vloog Amundsen met het luchtschip Norge als eerste over de Noordpool.

tussenpersoon. Hij moest in nauwe samenwerking met het Internationale Rode Kruis onderhandelen over een uitwisseling van krijgsgevangenen. Dat proces verliep tergend langzaam. Toch was het reden voor de Volkenbond om

gevangenen onder auspiciën van het Rode Kruis. Nansen moest de bolsjewieken meedelen dat ze hulp kregen op voorwaarde dat ze meewerkten aan de uitwisseling. Voor zijn werk reisde Nansen kriskras door Rusland. Wat hij zag in

was het opheffen van de economische en politieke blokkade tegen Rusland de beste manier om hongersnood en armoede te bestrijden. Bovendien zou dit de terugkeer mogelijk maken van de Russische vluchtelingen die onder zijn

Nansen in 1921 te benoemen tot Hoge Commissaris voor Vluchtelingen. Hij moest zich ook gaan ontfermen over duizenden Russische vluchtelingen, die het geweld van de burgeroorlog in hun land waren ontvlucht.

Voedsel in ruil voor gevangenen

Nansen kreeg meteen een troefkaart toegespeeld: de bolsjewieken vroegen in 1921 om voedselhulp omdat er door de burgeroorlog grote tekorten waren ontstaan. Britse en Amerikaanse diplomaten kwamen daarop met het idee van 'Nansenhulp': voedsel in ruil voor

Russische vluchtelingenkinderen aan boord van een Amerikaans Rode Kruisschip, 1921. Library of Congress.

de door hongersnood getroffen gebieden raakte hem sterk. 'Nooit eerder in mijn leven ben ik in aanraking gekomen met zo veel menselijk leed,' zei Nansen later in een toespraak voor de Volkenbond. Een meereizende cameraploeg van het Rode Kruis maakte de ellende wereldkundig in *The Russian Famine*. In deze film en een grote mediacampagne ontpopte Nansen zich als pleitbezorger van de bolsjewieken. Volgens hem

verantwoordelijkheid als Hoge Commissaris voor Vluchtelingen vielen.

De Britten en Amerikanen waren 'not amused'. Wegens Nansens 'russofilie' trokken de Amerikanen alle financiële steun aan de Nansenhulp in en startten hun eigen humanitaire project, waarmee uiteindelijk meer dan 8,5 miljoen Russische monden werden gevoed. De zieltogende Nansenhulp, die nu voornamelijk op particuliere financiers was aangewezen, bereikte slechts 400.000 Russen. Het Rode Kruis zette er een punt achter na de overwinning van de bolsjewieken in 1922. Desalniettemin

Vluchtelingen verblijven in goederenwagens, met dekens en voedselblikken van het Rode Kruis, 1920.
Library of Congress.

Begrafnis Russische slachtoffertjes van de hongersnood, 1921.
Library of Congress.

kon Nansen in dat jaar trots rapporteren dat de uitwisseling van krijgsgevangenen onder zijn auspiciën met succes was afgerond. De Britten lieten het maar zo. Het imago van de Volkenbond had een gevoelige knauw gekregen omdat de Verenigde Staten uiteindelijk geen lid werden. Dit kon opgepoetst worden met concrete resultaten als die van Nansen.

Een Nansenpaspoort uit 1933.

Het Nansenpaspoort

In de lange nasleep van de Eerste Wereldoorlog zat de Hoge Commissaris voor Vluchtelingen niet om werk verlegen. Zo had de door Nansen bewonderde bolsjewiekenleider Lenin in 1921 met één penningstreek ruim 800.000

die zwaar geleden hadden onder de oorlog en geen opvang konden verzorgen. Nansen was in eerste instantie voor-

en noodgedwongen dagenlang op de Zwarte Zee rondobberde om uiteindelijk in Istanbul te belanden, veranderde hij van mening. Eerst probeerde Nansen afspraken te maken met afzonderlijke landen, maar het probleem was simpelweg te groot.

Daarom ging hij in maart 1922 de boer op met een oplossing uit de koker van de Britten: het door de Volkenbond uitgegeven 'Nansenpaspoort'. Indachtig het apocriefe Russische gezegde dat 'een man bestaat uit een lichaam, een ziel en een paspoort' kregen stateloze vluchtelingen een internationaal certificaat dat een nationaal paspoort verving. Ze verkregen hiermee weliswaar geen staatsburgerschap, maar konden met

Lenin trok van 800.000 Russische vluchtelingen het paspoort in. Zij kwamen vaak vast te zitten; zo dobberden door Bulgarije teruggestuurde Russen dagenlang op de Zwarte Zee rond en kwamen uiteindelijk in Istanbul terecht

statelozen gecreëerd door het paspoort van alle Russische vluchtelingen in te trekken. Zij zaten veelal vast in landen

stander van repatriëring. Maar toen een door Bulgarije teruggestuurde groep Russische vluchtelingen werd geweigerd

Kinderen die soep en brood gehad hebben, leveren hun voedselcoupons in bij de mannen van de Nansen-Missie. Library of Congress.

het Nansenpaspoort op zak wel weer vrij reizen. Na verloop van tijd erkenden 52 landen, waaronder Nederland, het felbegeerde document. Bekende Russische houders waren onder meer Igor Stravinsky, Vladimir Nabokov en Marc Chagall. Na het einde van de Turkse Onafhankelijkheidsoorlog (1919-1922) kregen ook Armeniërs, Assyriërs en Turken een Nansenpaspoort.

Louter toeval

Toen het Nobelprijsc comité besloot Nansen te eren voor het humanitaire werk dat onder zijn naam was uitgevoerd, voelde hij zich erg ongemakkelijk. In een brief aan een vriend schreef hij: 'Het is echt zo vreemd en onbegrijpelijk voor mij hoe het allemaal is gelopen met deze vredesprijs, want het was echt louter toeval dat ik werd gedreven tot dit werk, dat helemaal niet het mijne was.' Hij besteedde het prijzengeld aan de bouw van twee modelboerderijen in Rusland. Zijn pioniersbloed verloochende hij niet: het waren de eerste met (diesel)tractoren. Nu trokken ook de Britten de handen van hem af en moest Nansen als 'meeloopcommunist' voortaan op eigen kracht opereren binnen de Volkenbond. Na de dood van Lenin in 1924 bekoelde Nansens liefde voor

het communisme, maar hij bleef zich inzetten tegen onrecht. Hij streed met succes voor erkenning van Armeense vluchtelingen en Duitse toetreding tot de Volkenbond. In 1930 kwam er met een onverwachte hartaanval thuis in bed een einde aan het rusteloze leven van Fridtjof Nansen; de lezers van de Noorse krant *Aftenposten* kozen hem tot belangrijkste landgenoot van de 20ste eeuw.

Impuls voor het Europese migratiebeleid?

Het Nansenpaspoort werd na de dood van Nansen beheerd door het *Nansen International Office for Refugees*, dat hier in 1938 ook de Nobelprijs voor de Vrede voor kreeg. Uiteindelijk werden er 450.000 Nansenpaspoorten uitgegeven; na de Tweede Wereldoorlog werd de erkenning van vluchtelingen vanaf 1951 geregeld in het Vluchtelingenverdrag van de VN. De vluchtelingen betaalden hun Nansenpaspoort zelf. Om de geldigheid te behouden moest het paspoort periodiek tegen betaling van een stempel worden voorzien. Van de opbrengsten financierde Nansen bedrijfsleningen voor vluchtelingen en in samenwerking met de Internationale Arbeidsorganisatie van de Volkenbond

werden vluchtelingen herplaatst naar landen waar een tekort op de arbeidsmarkt was. Met dit in het achterhoofd kan een nieuw Nansenpaspoort wellicht een impuls geven aan het vastgelopen gezamenlijke Europese migratiebeleid. Vluchtelingen zouden niet langer hun zuurverdiende geld aan mensensmokkelaars hoeven te geven om de gevaarlijke oversteek naar Europa te bekostigen, maar kunnen daarmee hun eigen legale overkomst financieren. Met de opbrengst kunnen arbeidsprojecten worden gefinancierd. De invoering van een dergelijk stelsel vereist politieke moed, juist in deze tijd van nationalisme en euroscepticisme. Een boegbeeld als Nansen wordt node gemist. ◀◀

Ivo van de Wijdeven is historicus en politiek analist. In april verschijnt bij Spectrum zijn boek *De spoken van Visegrád* over Polen, Hongarije, Tsjechië en Slowakije in het interbellum.

VERDER LEZEN

- ▶ **M. Fosse & J. Fox**, *Nansen: explorer and humanitarian*, Hamilton Books, 2015
- ▶ **R. Huntford**, *Nansen*, Duckworth Overlook, 1997